

Н.У. ЧАЙКА

СТРУКТУРНАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ ЭЛІПТЫЧНЫХ КАНСТРУКЦЫЙ З АДНАРОДНЫМІ ЧЛЕНАМІ

Пытанне пра структурную арганізацыю канструкцый з эліпсісам дзеяслова актуальнае ў сучасным сінтаксісе. Будова эліптычных сказаў вывучалася пераважна ў межах *структурнай* сінтаксічнай школы. Былі даследаваны наступныя аспекты праблемы эліпсіса:

- размежаванне з'яў сінтаксічнага нуля і эліпсіса аналізавалася ў працах Л.І. Бурака, І. Паненкова, К. Керанс, А. Вільгельма Х. Лехмана [1, 2, 3, 4, 5];
- вызначэнне інварыянтных сінтаксічных мадыфікацый прадстаўлена ў даследаваннях В. Вардуля, А. Ісаевай, В. Мюллера, А. Кора, С. Дэнтлера [6, 7, 8, 9, 10];
- кваліфікацыя эліпсіса, рэдукцыі і збыткоўнасці як з'яў аднаго парадку вывучалася ў працах А.У. Грудзевай, Л. Ёзе, Х. Лехмана [11, 12, 13];
- структура эліптычных канструкцый у параўнальным аспекце даследавалася ў работах М. Макшане, І. Мерханта, А. Юнізевска, Я. Шыраева [14, 15, 16, 17].
- эліпсіс і дэтэрмінацыя прадстаўлены ў навуковых канцэпцыях В. Грыгор'евай, А. Мунгалавай [18, 19].

Нягледзячы на значную колькасць прац па праблеме, многія важныя пытанні не атрымалі належнай распрацоўкі. Патрабуюць спецыяльнага вывучэння структурна-сінтаксічныя ўмовы функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Тэорыя інварыянтных структур дала магымасць вызначыць зыходныя мадэлі эліптычных сказаў. Аднак пры гэтым не атрымалі вывучэння сістэмныя фактары функцыянавання названых канструкцый. Адсутнасць дзеяслова ў аналізуемых канструкцыях часта надае ім неадназначны характар. Таму патрабуюць вывучэння сінтаксічныя сродкі рэалізацыі семантыкі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова – сродкі пашырэння і ўскладнення структуры, у прыватнасці аднародныя выказнікі. Таксама неабходна выявіць узроўні арганізацыі сінтаксічных адзінак, да якіх належаць структурна-семантычныя паказчыкі, і сінтаксічныя сувязі і адносіны паміж аднароднымі эліпсаваным і матэрыяльна выражанымі выказнікамі.

Назіраюцца канструкцыі, у якіх эліпсуецца адзін з аднародных выказнікаў. Сінтаксічныя адносіны паміж эліпсаваным і

матэрыяльна выражанымі выказнікамі залежаць ад характару сінтаксічнай сувязі паміж імі (а гэта, як правіла, разнавіднасці паратаксічнай сінтаксічнай сувязі – з'яднанне, раз'яднанне або далучальная сувязь). Асновай функцыянавання падобных канструкцый выступае сэнсавая спалучальнасць лексем, што замяшчаюць сінтаксічныя пазіцыі матэрыяльна выражанага і эліпсаванага выказнікаў. На рэалізацыю адпаведнай семантыкі эліпсаванага дзеяслова ў значнай ступені ўплывае характар сінтаксічных адносін.

Структурна-сэнсавы ўзаемадзеянне матэрыяльна выражанага выказніка і акалічнасцей групы эліпсаванага абумоўлівае выбар лексем на месца незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі: *Мусіць, пералез цераз плот і – у двор да старасты* (В.Быкаў). На паслядоўнасць падзей у падобных сказах указвае і аднародны выказнік. Гэта знаходзіцца першым у радзе і працягчынае семантыку эліпсаванага: *Мя: Яна! – рэзкі боль нясцерпны // Агёк раптоўна, як агнём. // Яна ўсхапілася з пасцелі // І – за пярэгарадзь кулём* (Н.Гілевіч); *Трэба, не марудзячы, выкарыстаць гэты перанос, падняць людзей і – рыўком цераз балота, на вышыню* (В.Быкаў); *Я неяк устаў і – цераз плот, бліжэй да хаты* (В.Быкаў). Акалічнасці з лакатыўным значэннем *за пярэгарадзь; цераз балота; цераз плот* таксама выконваюць немалаважную ролю ў функцыянаванні эліптычных канструкцый: яны ўдакладняюць або паясняюць семантыку эліпсаванага дзеяслова.

У канструкцыях, дзе эліпсаванаму дзеяслову папярэднічаюць некалькі выражаных аднародных, паказчыкам семантыкі выступае, як правіла, кампанент з лакатыўным значэннем. Гэта абумоўлена нязначнай ступенню спалучальнасці кампанентаў з лакатыўным значэннем, што стварае спрыяльныя ўмовы запаўнення незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі выказніка лексэмай канкрэтнай лекіка-се-

мантычнай групы: *Мне ён пра гэта не сказаў нічога, у першы выхадны ўзяў у Сяльцы фурманку, вучня, таго пераростка, што пілаваў з ім дрэва, – і зноў у Княжава* (В.Быкаў); *Аж глушыць птушыны грай прылётны! // Па жаўруковаму званку // Вясна кужэльныя палотны // Скачала ў трубы – і ў раку* (Н.Гілевіч); *Тады і ўзнікла думка ў Бэнся: //»А што, каб Кротава дачку // Апрацаваць у пэўным сэнсе // Ды і Сцяпану пад руку!»* (Н.Гілевіч); *Ён (Юрка) толькі наплямкаў губамі, падкручыў ножкі і зноў у краіну духмяных рамонкаў, сасновых сцен ды бясконцай і цёплай зеляніны* (Я. Брыль).

Выклікаюць цікавасць выпадкі, калі ў канструкцыях эліпсуюцца абодва аднародныя выказнікі адначасова. У падобных сказах паказчыкамі семантыкі выступаюць лексемныя ў сінтаксічнай пазіцыі акалічнасці, што адносяцца да розных аднародных эліпсаваных выказнікаў: *«Даруйце!» – згроб купюру ў жменю. // І ў дзверы ледзьве не бягом. // Яна – на ганак праз імгненне, // А там – на вулку наўздагон* (Н.Гілевіч).

На паслядоўнасць падзей часам указваюць злучнікі *і (ды)*. Прычым у такіх выпадках першы выказнік звычайна матэрыяльна выражаны, а другі – эліпсаваны: *Я завязаў вяшчмяшок і – на станцыю* (В.Быкаў); *Мяне скруцілі ды – у бліндаж* (В.Быкаў); *Прывяжы каня пакуль – ды ў хату* (І.Мележ); *Уніз, уніз вядзі і – праз яр* (А.Петрашкевіч); *Можна, гэтак жа разам сядзем заўтра ў санітарную машыну і ў тыл, прэч ад танкаў, агню і бясконцых трывог* (В.Быкаў); *Вазьму свету на плечы – ды ў белы свет! Куды душа павядзе* (І.Мележ).

Рад аднародных выказнікаў можа ўключаць тры і больш кампаненты. Семантычнае ўзаемадзеянне ў гэтым выпадку ахоплівае матэрыяльна выражаныя выказнікі і залежныя кампаненты з лакатыўным значэннем: *Пятрок борздзенька надзеў кажухок у рукавы, адчыніў дзве-*

ры і ў сенцы (В. Быкаў); *Дык вось, заканчай і абараняй свой дыплом і сюды, у наш «Маяк»* (А. Макаёнак); *Старую ў час блакады ў лесе // Забралі злыдні – і на здзек, // За белы свет у рабства звезлі, – // Там ад пакут і згасла дзесь (Н. Гілевіч); Немцы блізка падпускаць, асвецяць ракетамі – і з кулямётаў* (В. Быкаў). Эліпсавацца ў падобным выпадку можа любы выказнік у радзе аднародных членаў.

Назіраюцца выпадкі, калі абодва эліпсаваныя аднародныя выказнікі маюць блізкае значэнне. У падобных сказах лексема, што запаўняюць сінтаксічныя пазіцыі акалічнасцей, выступаюць асноўнымі паказчыкамі семантыкі эліпсаваных дзеясловаў: *Я праз слухавое акно і на даху – на гарод* (В. Быкаў). Названыя сказы маюць неадназначную кваліфікацыю ў сінтаксісе. Некаторыя даследчыкі лічаць, што падобныя сказы не з'яўляюцца ўскладненымі і таму маюць адну сінтаксічную пазіцыю выказніка – незамешчаную ў дадзеным выпадку. Аднак злучнік і ў такіх сказах злучае не аднародныя акалічнасці (кампаненты *праз слухавое акно і на даху* не з'яўляюцца аднароднымі), а менавіта эліпсаваныя выказнікі, і таму падобныя сказы адносяцца да ўскладненых. У няўскладненых канструкцыях у адносіны аднароднасці ўступаюць акалічнасці, прычым сувязь паміж імі можа быць як злучальнай, так і далучальнай: *Максім разам са мной – на работу і, акрамя таго, – у лес, на рыбу, на паляванне* (Я. Васілёнак).

Узаемадзеянне матэрыяльна выражанага і эліпсаванага выказнікаў часам адбываецца на аснове сінтаксічнай сувязі *раз'яднання*. Паміж выказнікамі ў гэтым выпадку выражаюцца адносіны *неадпаведнасці*: *Мікола доўга – у начную цемру, аднак нічога не заўважыў* (І. Чыгрынаў). Канструкцыя *Мікола – у начную цемру...* з'яўляецца неадназначнай і можа змяшчаць дзеясловы з рознай семантыкай – *пайшоў, панёс, паглядзеў*. Паказчыкам

семантыкі ў дадзеным выпадку выступае лексема, што замяшчае сінтаксічную пазіцыю матэрыяльна выражанага аднароднага выказніка *не заўважыў*, якая на аснове сэнсавага ўзаемадзеяння (у дадзеным выпадку неадпаведнасці падзей) «выбірае» лексему на месца незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі. Сэнс эліпсаванага дзеяслова абумоўлены структурна-сэнсавым узаемадзеяннем дзеяслова *не заўважыць* і залежнага кампанента ў *цемру*.

Неабходна адзначыць, што структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікам не можа рэалізавацца на аснове сінтаксічнай сувязі *пераз'яднання*. Гэта абумоўлена абсалютнай семантычнай аднапланавасцю і лагічнай адназначнасцю як выказнікаў, так і залежных ад іх акалічнасцей. Таму пры эліпсісе дзеяслова ў падобных канструкцыях пачынаюць узаемадзеінічаць не выказнікі, а даданыя члены сказа. Напрыклад, у сказе тыпу *Мы паедзем у лес або пойдзем на рыбу* пры эліпсісе дзеяслова сінтаксічная пазіцыя аднароднага выказніка нейтралізуецца, і ў адносіны аднароднасці ўступаюць акалічнасці: *Мы – у лес або на рыбу*.

Іншую структуру маюць канструкцыі, у якіх аднародныя выказнікі – эліпсаваныя і матэрыяльна выражаныя – звязаны *далучальнай сувяззю*. Усякая канструкцыя з далучэннем характарызуецца пэўнай аўтаномнасцю як далучаемай, так і далучальнай частак, што абумоўляе характарам названых адносін. Канструкцыі з далучэннем не ўтвараюць структурна-семантычнай аднасці, у адрозненне ад канструкцый са злучэннем. Далучаемая частка канструкцыі прымацоўваецца да асноўнай, удакладняе яе і таму праецыруецца на яе ў структурным і семантычным плане.

Цікавымі з'яўляюцца прыклады, дзе аднародныя выказнікі (эліпсаваныя і матэрыяльна выражаныя) маюць аднолькавае лексічнае значэнне: *Іван хацеў заехаць у млын, а разам з тым і ў краму* (Г. Далідо-

віч) або *Стары Мацей увесь час раскаваў пра вайну, прычым пра адно і тое ж – некалькі разоў* («Савецкая вёска»). Падобныя канструкцыі ў мовазнаўчай літаратуры кваліфікуюцца неадназначна: некаторыя даследчыкі лічаць, што аднароднымі ў іх з'яўляюцца не выказнікі, а акалічнасці або дапаўненні, і таму эліпсіс дзеяслова тут адсутнічае. Аднак, калі зрабіць аналіз падобных канструкцый, то можна заўважыць, што сувязь паміж аднароднымі членамі далучальная, што прадвызначае ўжыванне асобнага выказніка да кожнага даданага члена сказа, нават калі ён мае аднолькавае лексічнае значэнне. Дадатковыя лексічныя сродкі з *тым і тое* ўказваюць не толькі на далучальную сувязь, а і на тое, што ў падобных адносіны ўступаюць менавіта выказнікі, а не дапаўненні або акалічнасці. Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне ў падобных канструкцыях ахоплівае выражаны выказнік і залежны кампанент эліпсаванага. Неабходна адзначыць, што эліпсіс канструкцыі з далучальнай сувяззю істотна адрозніваецца ад падобных са злучальнай сувяззю. Пры злучальнай сувязі ў адносіны аднароднасці ўступаюць акалічнасці, бо выказнік займае адну сінтаксічную пазіцыю: *Каб у блакітнай вышыні – // Не крык аб партунку, // А песня дзіўная пра дні, // Што нас ядналі ў пацалунку...* (М. Шабовіч); *Як з хваробы я ачнуўся, // Дзе ляжаць? Адказны год! // У Маскву мяне на курсы камандзіраў // І на фронт* (П. Броўка).

Назіраюцца выпадкі, калі ў канструкцыі некалькі сінтаксічных пазіцый выказніка, і ўсе эліпсаваныя. Падобныя сказы маюць надзвычай выразны характар, што абумоўлена семантычным узаемадзеяннем кампанентаў на аснове сінтаксічнага падпарадкавання: *Тады Мароз за шапку, кажуюш, за сваю палку і гародамі – у лясок па выгане* (В. Быкаў). Адметнасцю дадзенага сказа з'яўляецца тое, што канструкцыя *Мароз за шапку,*

кажуюш, за сваю палку мае спецыфічнае нападўненне: фармальна тут можна падставіць дзеяслоў *схапіўся*, а рэальна канструкцыя мае значэнне *схапіў шапку, кажуюш*. Значыць, у канструкцыі, акрамя эліпсіса, назіраюцца і пэўныя пераўтварэнні. Акалічнасці *гародамі, у лясок* указваюць на лакатывы і могуць спалучацца толькі з дзеясловамі са значэннем перамяшчэння ў прастору.

У структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне могуць уступаць аддзяслоўныя выклічнікі: *А постаць круць! – шыбкім крокам назад – у морак, цішыню* (Н. Гілевіч) або прэдыкатыўныя прыслоўі: *Пагрэліся і пара ў пуць-дарогу* (В. Быкаў) ці інтанацыя, што ўказвае на значэнне загаднага ладу: *У выпадку чаго агонь – і рыўком у лес!* (В. Быкаў).

Як паказалі даследаванні, канструкцыі з эліпсісам дзеяслова могуць быць ускладнены аднароднымі выказнікамі. Назіраецца двухчленны або шматчленны рад аднародных выказнікаў, пры гэтым эліпсаваная можа адзін ці два або ўсе выказнікі адначасова.

Паміж аднароднымі выказнікамі (матэрыяльна выражаным і эліпсаваным) усталёўваецца паратаксічная або далучальная сінтаксічная сувязь. Найбольш часта матэрыяльна выражаны і эліпсаваны выказнікі звязваюцца паміж сабой сінтаксічнай сувяззю *з'яднання* (66%). Пры гэтым паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікамі рэалізуюцца адносіны паслядоўнасці, адначасовасці і прычынна-выніковыя. Асноўным сродкам сувязі паміж пазіцыямі выказніка выступаюць злучнікі *і і ды*.

Зрэдку эліпсаваны і матэрыяльна выражаны выказнікі звязваюцца паміж сабой сінтаксічнай сувяззю *раз'яднання* (6%). Пры падобнай сувязі паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікам рэалізуюцца адносіны *неадпаведнасці*. Асноўным сродкам сувязі выступае злучнік *але*.

Сінтаксічная сувязь *пераз'яднанне* паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікамі не рэалізуецца па прычыне іх абсалютнай семантычнай аднапланавасці і лагічнай адназначнасці. Пры эліпсісе дзеяслова ў падобных канструкцыях пачынаюць узаемадзеінічаць не выказнікі, а даданыя члены сказа.

Паміж аднароднымі выказнікамі (эліпсаваным і матэрыяльна выражаным) часам усталёўваецца *далучальная* сувязь (28%). Рад аднародных членаў бывае двухчленным і шматчленным. Далучаемая і далучаючыя часткі з'яўляюцца ў большай ступені аўтаномнымі, па гэтай прычыне структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж імі праяўляецца слаба. Далучаемая частка прымацоўваецца да асноўнай, канкрэтызуе яе і праецыруецца на яе ў структурным і сэнсавым плане. Важную ролю ў функцыянаванні эліптычных канструкцый падобнага тыпу адыгрываюць дапаможныя сродкі – семантычны канкрэтызатар пры далучальных злучніках, семантычная скрэпа, што прымацоўвае далучальную канструкцыю, а таксама семантычная пераемнасць кампанентаў у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. Асноўным сродкам сувязі паміж аднароднымі (эліпсаваным і матэрыяльна выражаным) выказнікамі выступаюць злучнікі і злучальныя словы.

Літаратура

1. Бурак, Л.І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове / Л.І. Бурак ; навук. рэд. М.А. Жыдовіч. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1975. – 256 с.
2. Panevova, J. Ellipses and zero elements in the structure of the sentence / J. Panevova // Типология. Грамматика. Семантика : [сб. ст.] / Рос. акад. наук ; Ин-т лингвист. исслед. ; ред. Н.А. Козинцева. – СПб., 1998. – С. 67–76.
3. Kearns, K. Epistemic verbs and zero complementizer / K. Kearns // English Language and Linguistics. – 2007. – Vol. 11, № 3. – P. 475–505.
4. Wilhelm, A. Asyndese, Ellipse und Null: menage a trois? / A. Wilhelm // Beiträge der Europäischen slavistischen Linguistik (POLYSLAV). – München, 1998. – Bd. 1. – S. 187–198.
5. Lehman, H.M. Zero subject relative constructions in American and British English / H.M. Lehman // New frontiers of corpus research / ed. P. Peters. – Amsterdam, 2002. – P. 163–177.

Як паказалі даследаванні, аднародныя выказнікі (матэрыяльна выражаны і эліпсаваны або ўсе эліпсаваныя) структурна і сэнсава ўзаемаабумоўлены і ўзаемзвязаны. Разгортванне сінтаксічных пазіцый шляхам ускладнення структуры сказа дае магчымасць лексемам узаемадзеінічаць паміж сабой на аснове структурнай і семантычнай аднапланавасці. У эліптычных канструкцыях з аднароднымі членамі выразна праяўляецца структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне кампанентаў на аснове рознай сінтаксічнай сувязі і адносін. Сэнсавае ўзаемадзеянне рэалізуецца ва ўзаемасувязі і ўзаемаабумоўленасці лексем, якія запаўняюць сінтаксічныя пазіцыі. На аснове праведзенага даследавання можна зрабіць выснову, што сэнсавае ўзаемадзеянне можа ажыццяўляцца не толькі на аснове гіпатаксічнай сувязі, а і на аснове паратаксічнай і далучальнай сінтаксічнай сувязі паміж аднароднымі (матэрыяльна выражаным і эліпсаваным) выказнікамі. Назіраюцца эліптычныя канструкцыі з аднароднымі выказнікамі не часта ў беларускай мове (4% ад агульнай колькасці фактычнага матэрыялу). Функцыянаванні падобных канструкцый рэгулюецца структурна-сэнсавымі моўнымі механізмамі.

6. Вардуль, И.Ф. К вопросу о явлении эллипсиса / И.Ф. Вардуль // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения : докл. на конф. по теорет. проблемам синтаксиса / Акад. наук СССР, Ин-т языкознания ; отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М., 1969. – С. 59–70.
7. Исаева, Е. Запрещающие факторы эллипсиса подлежащего во втором компоненте сложносочиненного предложения / Е. Исаева // Сборник научно-методических материалов к лекциям для слушателей ФПК: в помощь преподавателю русского языка как иностранного : в 2 ч. / Ин-т рус. яз. ; редкол.: Ю.А. Бельчиков [и др.]. – М., 1982. – Ч. 2. – С. 257–270.
8. Müller, W. Die real existierenden grammatischen Ellipsen und die Norm: eine Bestandsaufnahme / W. Müller // Sprachwissenschaft. – 1990. – Bd. 15, H. 3/4. – S. 241–366.
9. Corr, A. Ellipsen : Untersuchungen zu Elliptizität und elliptischen Sprachgebrauch / A. Corr. – Saarbrücken : Verl. Dr. Müller, 2008. – 102 S.
10. Dentler, S. Verb und Ellipse im heutigen Deutsch : zum «Fehlen» verbhängiger Bestimmungen in Theorie und Praxis / S. Dentler. – Göteborg : Univ., 1990. – 106 S.
11. Грудева, Е.В. Избыточность и эллипсис в русском письменном тексте / Е.В. Грудева. – Череповец : Черепов. гос. ун-т, 2007. – 251 с.
12. Jose, L. Marcher trois heures vs marcher pendant trois heures, peut-on marcher sans ellipse? / L. Jose // Bull. de la Soc. Linguistique de Paris. – 2001. Vol. 96, № 1. – P. 207–226.
13. Lehman, H.M. Zero subject relative constructions in American and British English / H.M. Lehman // New frontiers of corpus research / ed. P. Peters. – Amsterdam, 2002. – P. 163–177.
14. McShane, M. Verbal ellipsis in Russian, Polish and Czech / M. McShane // Slavic & East Europ. J. – 2000. – Vol. 44, № 2. – P. 195–233.
15. Merchant, J. Fragments and ellipsis / J. Merchant // Linguistics and Philosophy. – 2004. – Vol. 27, № 6. – P. 661–738.
16. Uniszewska, A. The nature of linguistic processes determining the applicability of nominalizations applied to strings NP-COP-AP / A. Uniszewska // Glottodidactica. – 2001. – Vol. 29. – P. 139–147.
17. Ширяев, Е.Н. Основы системного описания незамещенных синтаксических позиций / Е.Н. Ширяев // Системный анализ значимых единиц русского языка: синтаксические структуры : межвуз. сб. / Краснояр. ун-т ; редкол.: В.А. Белошапкова (науч. ред.) [и др.]. – Красноярск, 1984. – С. 11–21.
18. Григорьева, В.М. Устойчивые словосочетания и обороты, наиболее употребительные в немецкой научной литературе : учеб.-метод. пособие / В.М. Григорьева ; Каф. иностр. яз. Акад. наук СССР, Секция нем. яз. ; сост.: В.М. Григорьева [и др.]. – М. : [б. и.], 1978. – 162 с.
19. Мунгалова, О.М. Семантико-синтаксические и функциональные особенности номинальных структур в испанском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.05 / О.М. Мунгалова ; Моск. гос. ун-т. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 32 с.

Summary

The syntactic structure of constructions with elliptical verbs is analyzed in the article. The means of widening and complication of the syntactical sentence structure which perform as a structural-semantic indicator are determined here. The syntactic connections and relations are revealed on the basis of which the realization of semantic constructions with ellipse of the verb is fulfilled.

The language mechanisms that regulate the functioning of constructions with elliptical verbs were also identified.